

Йовка Тишева, Хетил Ро Хауге

## ЗАЕМАНЕ НА ПРАГМАТИЧНИ ЧАСТИЦИ

### 1. Определение на понятието „прагматични частици“

Терминът „прагматични частици“ е навлязъл широко в изследванията на разговорната реч. Той обаче не е все още така популярен в изследванията на български език, ето защо в началото ще се опитаме най-общо да отграничим прагматичните частици от останалите части на речта.

В българските граматички частиците се определят като неизменяеми части на речта – от гледна точка на формалните им особености; като служебни думи – поради факта, че те нямат свое референциално значение. Най-често те се характеризират според функцията, която изпълняват на равнището на словообразуването, формообразуването или пък при изразяване на значения, свързани с категориите модалност, емоционалност, комуникативна цел. Частиците „са неизменяеми лексикални единици, които нямат определена морфологична структура, тъй като произходът им е разнороден. Частиците принадлежат към категорията на служебните думи и се характеризират със семантична и функционална несамостоятелност. Те не могат да бъдат употребявани като самостоятелна част на изречението“ (ГСБКЕ 1983:476).

Прагматичните частици споделят тези най-общии особености на думите, включени в класа на частиците в българския език: те са неизменяеми думи, които нямат определен референт в извънезиковата действителност. Те са нееднородни по произход. Много от тях се свързват с други части на речта и то по-често с неизменяемите части на речта. Типичен пример за това са прагматичните частици *ама* и *ами*, които очевидно са преминали в тази група след разширяване и преосмисляне на употребите на съчинителните противопоставителни съюзи *ама* и *ами*. Този процес е довел и до преминаване на повелителните форми на глаголите *видя*, *слушам*, *чакам*, употребени в началото на различни типове изказвания, в групата на прагматичните маркери (Тишева 1994).

По-важно за дефиницията на прагма-

тичните частици обаче е това, че те са специализирани средства за изразяване на отношението на говорещия към съдържанието на изказването и към определени елементи на речевата ситуация. Поради специфичната си функция те могат да се отделят в самостоятелна група, както в граматиките се отделят например словообразуващите и формообразуващите частици. Такова разбиране е отразено в определението, дадено на частиците като клас думи в Граматика 1998: „Частицата е неизменяема служебна дума, която модифицира значението на отделни думи или на цялото изречение“ (Граматика 1998:360). Ако приемем тази дефиниция като отправна точка за характеристика на всички частици в българския език, може да конкретизираме, че прагматичните частици са неизменяеми думи, нееднородни по произход, чиято основна функция е да модифицират значението на отделни части на изказването или на цялото изказване, отразявайки отношението на говорещия към различни елементи на комуникативната ситуация.

Прагматичните частици са едни от най-често употребяваните думи в диалога. По своята природа се свързват с разговорната реч, с устната неподготвена спонтанна комуникация. Употребата им в писмени текстове е вторична, резултат от тенденцията да се „копира“ особеностите на устното общуване. Прагматичните частици участват в организирането на макро- и микродиалога; типичните им функции са свързани с това да означат вземане на думата, кохерентност (свързаност в рамките на текста), преминаване към нова тема, връщане към предишната тема, пресупозициите, общи за говорещия и за слушателя и т.н.

Много често в англоезичните изследвания най-голямо внимание се обръща на факта, че прагматичните частици не влизат в структурата на изречението. Най-общо казано, те са онези малки парченца, които остават след синтактичния анализ на всички други думи в изречението. Това важи само за прагматичните частици. В българския език въпросителните частици например имат фиксирано място в структурата на изречението. Частицата *ли* най-често се определя като елемент от групата на фокуса (фокусираща частица). Формообразуващите частици също имат фиксирано място в рамките на съответ-

ната аналитична форма и вече като елементи на тази форма се включват в изречението. Така, във връзка с мястото в структурата на изречението, може да се открие още една разлика между прагматичните частици и останалите езикови елементи, определени като частици.

### 2. Възникване и разпространение на прагматични частици

По произход прагматичните частици най-често са свързани с други части на речта, особено с наречията и съюзите, т.е. с елементи от класа на неизменяемите части на речта. Промените в словоредата, интонацията, ударението са формалните средства за означаването на новата функция (Вегенер 1998).

Терминът „прагматична частица“ до голяма степен се припокрива с термина „дискурсен маркер“, използван за означаване именно на такива езикови елементи, които служат за организиране на дискурса (Шницерин 1987). При такова тълкуване дискурсът се разглежда като прагматична субкатегория, а частиците са подвид на маркерите. Според нас понятието „дискурсен маркер“ е по-широко от понятието „прагматична частица“. Като дискурсни маркери могат да функционират не само частици, но и други елементи на лексикалната и граматическата система. В тази група се включват различни елементи: дискурсни частици, междуметия, модални частици, фразеологизирани изрази (Фишер 1998:125).

### 3. Прагматични частици в български език

Голям брой от прагматичните частици в българския език са заети, повечето от тях – от турски. Ако започнем анализа от инвентара, представен във Врина 1999 (но не се ограничим до него), тези, които са от славянски произход, са *ле* (от една индоевропейска частица; БЕР), *ма* (от *мама*; БЕР), *де* (от стб. глагол *děti, dějati*; БЕР, вж. и Бернекер 1913:192), *ли* (свързана с въпросителната частица за общи въпроси; БЕР) и *ба* (от *bate*; БЕР). *Ами* според БЕР произхожда от частицата *a* и кратката дателна форма на лично местоимение за 1 л. *ми*, но Молцова (1988:30) не приема това мнение и твърди, че *ами* е заета от турски или от тюркски език

и се състои от частицата *ha* плюс въпросителния маркер *mi*. Много интересен въпрос е произходът на високофреквентната частица *be*. Според БЕР *be* „вероятно“ е съкращение от *bate*. Авторите на БЕР цитират Младенов (1941), който обръща внимание и на санскритското *bho* и турското *be*, но те правят извод, че – отново „вероятно“ – частица *be* е заемка от български в турски. В турските изследвания, които са ни достъпни, не успяхме да намерим някаква етимология за частицата *be*. Ларш Юхансон (лично съобщение) допуска, че частицата може да е заемка от персийски в турски. Интересно е също да се посочи, че някои турски анадолички диалекти имат частица *ba* с подобна функция: *Haydi ba gidelim* (ДС 445) ‘Хайде бе, тръгваме’.

Частичите *мари* и *море* съответстват на гръцките частици *μωρη*, *μωρε* (БЕР). *Бре* се е развила от последната гръцка форма (БЕР), но тази форма би могла да дойде и чрез турски, а също и директно от гръцки. Частицата *че* може да е от румънски (Иванчев 1976) или да е свързана с подчинителния съюз *че* и така да е славянска по произход: *халан. ки. ха. гиди. зер и ама* са от тур. *ođlan, ki, gidi, zira, ama*. Произходът на единичните гласни *e* и *a* е трудно да се установи, тъй като подобни частици се срещат в много езици.

#### 4. Заемането на прагматични частици

Изследователите на езиковите контакти често за изтъквали, че някои видове морфемите се заемат по-лесно, отколкото други (Вайнрайх 1968 [1953]: 30; Моравчик 1978 и др.). Критериите за подобни йерархии се основават на различни показатели: лексикални морфемите се заемат по-лесно от граматични морфемите, морфемите със сравнително неограничена дистрибуция (англ. *unbound morphemes*) по-лесно от морфемите с ограничена дистрибуция (*bound morphemes*), морфемите от отворен клас (продуктивна категория, напр. съществителни корени) по-лесно от морфемите от затворен клас (напр. подчинителни съюзи, окончания за лице при глаголите). В последните години изследователите оспорват строгото йерархизиране на възможността за заемане, като се посочват редица контрапримери (Томасон и Кауфман 1988, Кембъл 1993, Харис и Кембъл 1995).

Интересно е, че именно заемането на прагматични частици (от испански в индианските езици на Латинска Америка; Кембъл 1993: 100) се посочва между тях.

По принцип мястото на прагматичните частици в една йерархия на заемането не е ясно. Те вероятно са отворен клас (както личи от факта, че доста от тях нанстина са заети), но също така са и клас със сравнително малък брой елементи. На пръв поглед прагматичните частици могат да се разглеждат като самостоятелни морфемите, които са отделени от другите и нямат никаква морфологична или синтактична връзка с останалите части на изречението. При по-внимателно разглеждане на техните функции, свързани с организирането на дискурса, става ясно, че и те всъщност са свързани – не от морфологични или синтактични елементи, а от елементите на дискурса.

Този въпрос е разглеждан в редица изследвания напоследък. Броди (1987) показва примери за частици, заети от испански, като дискурсни маркери в езици на майте. У нея споменатият парадокс се обяснява първо с факта, че испанските елементи са „снимаеми“ (*detachable*: със свободна дистрибуция; без силна връзка с другите елементи) и, второ, че заетите елементи имат приблизителни съответствия в езика-получател. За последния фактор тя посочва примери, където маркер, който в испански е дума със собствено ударение, в езика на майте се прибавя към маркер енклитика. (В български подобно развитие вероятно са претърпели съставните частици като *a be* и *ama че*, но както споменахме вече, етимологията на някои от тези частици е несигурна.)

Машлер (1994) обяснява заемането на прагматични маркери от езика иврит в английския език на северноамерикански имигранти в Израел с идеята за „метаезичене, метареч“ (*metalinguaging*): първо, самите локуционни маркери са средства за „рамкиране“, гранични точки в потока на дискурса и, второ, самата смяна на езика при тези маркери е средство за подчертаване на функцията им. Де Рой (1996) дава подобно обяснение за използването на френски дискурсни маркери в суахили – използването на дискурсни маркери от друг език подсилва тяхната контрастивна функция. Некула (1996) подробно анализира употребата на чешките прагматични час-

тици, които са зети от немски, но с оглед на самата причина за заемането постулира само вътрешноезикови благоприятни условия в езика-получател, в случая разпадането на унаследената от старославянски система на енклитични частици (Некула 1996:103–4). Матрас (1998), развивайки идеите на Самонс (1990), поддържа тезата за цялостен подход при заемане на дискурсни маркери. Съществува тенденция, според която билингвите адаптират ан блок, като цяло системата от дискурсни маркери от доминиращия език. Той казва, че когато билингвите трябва да избират между езиковите системи, които имат на разположение – което е една силно автоматизирана процедура – много привлекателна е възможността за свеждане на повърхностната реализация на „граматиката на насочването“ само до един комплект от елементи. Тогава се предпочита прагматично доминиращият език (Матрас 1998:291). Борсцки (1996) в своето изследване на заемане на служебни думи в ромския език на Балканите се присъединява към идеите на Матрас (в по-ранни трудове на последния).

Подробностите на процеса Матрас описва така:

...движешата сила, която стои зад „езиковото смесване“ на елементи, свързани с дискурса, е когнитивна, а не социална, в смисъл, че тя тръгва от мисловните процеси, свързани с езиковия израз, или с други думи – с неговата комуникативно-интерактивната функция. В ситуацията на пренос на елементи езикът-донор е този, който е прагматично доминиращ. Това е езиковата система, към която говорещият показва особено ситуативно предпочитание, езиковата система, към която са насочени неговите усилия. Обикновено това е езикът на вътрешногруповата комуникация [...]. Престижността сама по себе си не е мотивация за преноса на дискурсни маркери (никогън на граматически елементи), но създава предварителните условия за подобни дълготрайни заемки в този клас. (Матрас 1988:326)

При благоприятни социолингвистични условия, заключава той, такива когнитивни реакции на място биха могли да създадат утайка от утвърдени заемки (Матрас 1998:291).

Такава утайка от утвърдени заемки нанстина присъства в областта на прагматичните частици в българския език.

#### 5. Анализ на прагматични частици в български език, заети от турски

Българските прагматични частици, заети от турски, в много случаи запазват до голяма степен изходната функция в турски. Такива случаи имаме при турската частица *acaba*, която „предава любопитство, нерешителност или съмнение“ (ТС, в наш превод, както и всички следващи тълкувания на турски частици), както и българската *аджеба*: „във въпросителните изречения за подчертаване на недоумение, съмнение, чудене по някакъв повод“ (РБЕ).

Частичата *zaten, zati* („нанстина, да ви кажа нанстина, всъщност, действително“, бълг. *затъ* („нанстина, действително“) е свързана с достоверността на пропозицията и тук наблюдаваме пълна успоредност между турски и български.

При *gidi* („1. На шеговит укор: 2. Употребява се за означаване на копнеж или желание за нещо“), бълг. *гиди* също наблюдаваме голяма степен на успоредност, а с по-подробно семантично описание в РБЕ: „1. На изразяване на укор, неодобрение, закана към някого... 2. Обикновено в съчетание с *ай, ах, ах, хай, де* и подл.: за изразяване на съжаление... 3. На изразяване на закачлива, приятелска закана... 4. На изразяване на одобрение, похвала, радостно чувство или за усиляване“.

При *bre* и *be*, бълг. *бре, бе* има успоредност в общи линии – тези частици в двата езика са свързани с установяването и поддържането на комуникативен контакт и носят отсянка на фамилиарност. Разните емоции, които се изреждат в РБЕ, в повечето случаи вероятно представляват контекстуални значения, несвързани с инвариантната функция на частиците. Това се оказва особено ясно при частицата *бе*, която според БЕР се употребява при изразяване на „потвърждаване, съгласие, одобрение“, както и при „възражение, неодобрение“. По-малко контекстуална вероятно е употребата на *bre/öpe* при изненада и учудване.

Частичата *ha* е свързана с подкана и има освен това функция на съюз. Тези основни значения са запазени при българската частица *ха* – даже примерите са същите: *Ha göreyim seni!* ('Ха да те видя!' – ТС) Ха да те видя! (РБЕ).

Частичата *galiba* също е свързана с интерпретацията на предходния фонд от зна-

ния на говорещия („изглежда, като че ли, навярно“) и употребата на българската дума *galiiba* („изглежда, като че ли, вероятно, навярно“ – РБЕ) е сходна.

При *međer*, бълг. *мер* изглежда, че изходната функция, която е свързана с реакция на нещо неизвестно („употребява се за неизвестно, незабелязано състояние; пък, обаче“), е запазена в първото („за усиляване – при подчертаване, изтъкване на нещо, обикн. неочаквано, непредвидено“) и третото („за изразяване на учудване“) по РБЕ значение, докато второто българско значение („за изразяване на пожелание, закана и под.“) може да се е развило не от *međer*, а от *međerki* („свързва две опитивни или повелителни изречения, които се намират в противопоставително отношение“).

При прагматични частици, които се срещат само в диалектите, разполагаме с твърде малко примери от български, но по дадените кратки тълкувания в Кювлиева и Димчев 1970 изглежда, че *use* 'впрочем, всъщност' (от *ouza*) и *has-keřim* 'с други думи, следователно, и така' (от *häsikeläm*) са запазили функцията си от турски.

В някои случаи турският модел има освен прагматичната функция и лексикално или граматическо значение. При тур. *ki*, бълг. *ки* се заема само прагматичната функция, а от съюзната функция на думата няма следа в български език. Тълкуването на българската лексема *ки* в РБЕ е твърде оскъдно: „в края на отрицателни изрази, без да придава някакво особено значение“. Този употреба явно е унаследена от турското шесто значение в ТС („в края на изречението за изразяване на оплакване, укор и под.“), може и от седмото („в края на въпросителни изречения изразява съмнение или тревога“). По-нататъшните изследвания могат да покажат дали се запазват значенията 'оплакване, укор' и 'съмнение или тревога' на турската частица. Интересно е да се отбележи, че турските примери с прагматична функция са само в отрицателни изречения и прагматичната функция вероятно се проявява само в такъв контекст (Бернт Брендемуен, лично съобщение), без това да се отбелязва в турското тълкуване.

В турски език се прави разлика между съюза *ama*, който има и прагматични употреби, и наречното (или в нашата терминология: прагматичната частица) *amma*. И двете

думи са заети в български (*ама*), с всички или повечето от своите значения и на българска почва разликата се изразява в това, че противопоставителният съюз има ударение само върху последната сричка, а частицата е записана с ударение или на първата, или на последната сричка в РБЕ.

В турски *demek* е глагол със значение 'казвам', а инфинитивът/отглаголното съществително има прагматична употреба, свързана с интерпретацията на предходния фонд от знания на говорещия („значи, тогава“). Този употреба е заета в българското *демек* („При уточняване: сиреч, тоест, значи, дето ще рече“ – РБЕ).

При други частици прагматичната функция продължава своето развитие на българска почва. При *sanki*, диалектно *sankim*, бълг. *санким*, второто значение по ТС („В невъпросителни изречения посочва съмнение в достоверността на твърдението; уж, като че ли“) е свързано с достоверността на пропозицията и тази връзка се запазва в български („Впрочем, така да се каже, сякаш“ – БТР; „1. В края на краищата; и така; 2. Нима, какво от това, чунким, да не би да“ – СТР), но нейната реализация изглежда друга и се нуждае от по-задълбочени изследвания.

Лексемата *ancak* е свързана с ограничаване (от типа на 'само') и противопоставяне (от типа на 'обаче'). Първата функция е заета в българската дума *анджак* и е доразвита до значението „тъкмо, точно“ – срв. примери като „ози ден е само/точно/анджак за работа“.

При *zira*, бълг. *зер* изглежда, че целият процес на преминаване на противопоставителния съюз в прагматична частица е станал след заемането в български. Изходното значение („понеже, поради това, че“) се е запазило в четвъртото българско значение по РБЕ (Като съюз. Въвежда подчинени обстоятелствени изречения за причина; тъй като, понеже. [з]ашото“); първите три са новообразувани.

За бъдещите изследвания в тази насока е важно да се разгледа по-подробно въпросът за статуса на турските дискурсни маркери в другите балкански езици. Друга интересна, но доста спекулативна гледна точка е свързана с идеята, че българският език чрез тези явления може би принадлежи към особено тип близкосточен или евразийски ези-

ков съюз, който включва персийски и арабски. Много от дискурсните маркери, които описахме, не са от турски произход, а са заети в турски от персийски (*međer, ki, gidi, zira*, може би и *be*) или от арабски (*acaba, häsikeläm, zaten, ha, ama*). Има и някои други езикови черти с подобно географско разпространение, които също спадат към периферийните области на езика. Една от тях е така нареченото „обратно обръщение“, при което например един баща се обръща към сина си с думите „Ела, татко“ (вм. „Ела, син“ или под.). Този феномен се среща освен в български и в румънски, гръцки, турски, арабски и персийски (Хауте 1999). Друга такава черта с експресивното дублиране с начално *m-* (бълг. *къци-мъци*, тур. *Kocuk-tocuk*), което според Гранос (1996:259–86) се среща и в сръбски, румънски, гръцки, албански, турски, тюркски езици в Кавказката област, арменски, осетински, грузински, персийски и др. Трета черта е паралингвистичният знак за отрицание: рязко движение на брадичката нагоре, обикновено съпроводено от ламино-алвеоларен клик („цъкване“), което е разпространено в голяма част от Югоизточна Европа и Близкия изток (Морис и др. 1980: 161–8; Сафадн и Валентайн 1990). По подобен начин и Некула (1996:67–109) разглежда заемането на немски прагматични маркери в чешки във връзка с идеята за средноевропейски езиков съюз.

## 6. Особенности на езиковата ситуация и процесът на заемане на прагматични частици

Прагматичните частици са елементи на дискурса, на устното общуване; употребата им не е свързана със сложни граматически правила. Това благоприятства бързото и лесно преминаване от турски в български. Причините за заемането им обаче трябва да се търсят в особеностите на българската езикова ситуация през периода XVI–XIX в., когато голяма част от българите са билингви. В българската литература по социолингвистика и история на езика все още няма детайлно описание на езиковата ситуация от този период. За нашите анализи сме използвали методологическите постановки, приложени при описанието на съвременната езикова ситуация и билингвизма в България (Кючуков 1997, 1998, 1999, Виденов 1998, 2000). Ние

разглеждаме билингвизма в по-широкото му определение „...като съвместно съществуване на езици в съзнанието на едно лице с възможности за превключване от едната система на другата“ (Виденов 2000:213).

Голяма част от българското население в Османската империя е в състояние на билингвизъм. Турският като официален език е с по-висок социален статус от българския. Така в официалните сфери езиковата ситуация е ендоглосна – трябва да се използва само турски, но в неофициалните сфери тя е екзоглосна (Виденов 2000: 207–8). В неофициалните сфери на общуване започва лексикалната интерференция между двата езика, а по-късно и трайното установяване на елементи от по-престижния, прагматично доминиращ език – турския, в лексикалната система на българския език.

Езиковата ситуация, в която се намира българското население в Турската империя, може да се сравни с положението на българските етнически малцинства днес. За тях българският е официален и на практика втори език: „Българските етнически малцинства са билингви. В неофициалните сфери (в семейството или в приятелски кръгове) или в комуникативен континуум само от представителите на съответния етнос се използват съответните етнически езици. В присъствието на българи се използва съответната формация на българския език, т.е. езикът на селището, в което живеят. В официалните сфери задължително се използва книжовният български език...“ (Виденов 2000:203). За заемането на прагматични маркери от български в езика на българските турци Еминов (1997:153) отбелязва между другото, че думата *obaće* е една от най-честите в неговия материал и привежда примери с тази и други прагматични частици: *Benim masikayı daře oturmuřsun iřtmeře* 'Даже си седнал да пишеш моята мантика'; *Uřadamı aramaya gelmiř* 'Уж дошла да търси човека'. Нмет с своето изследване за видинския турски говор дава пример с *a be* („междуметие“ според него): *a be řo'cuřim sen'ye* 'А бе детето ми, ти ще [go] ядеш' (Нмет 1965:101). „ук, впрочем, ако бе е заемка от турски, *a be* е частична обратна заемка.

Тук разглеждаме една „приключила“, неактуална езикова ситуация от преди няколко години. Затова в нея ясно могат да

се разграничат поредността на усвояване на езиките от индивида билингва и степента на важност в ситуацията, в която живее индивидът. Българският език е първи от гледна точка на диахронията, спомагателен (вторичен) по степен на важност, защото обслужва само неофициалната сфера. Турският език е втори по ред на усвояването, основен (първичен) език на общуването в официалната и част от неофициалната сфера. Най-вероятно процесът на заемане на прагматични частици от турски е започнал още на етапа на групния частичен билингвизъм.

Тъй като усвояването на турския език е ставало най-вече устно, по подражание, можем да характеризираме билингвизма на българското население и като естествен: „Естественият билингвизъм е следствие от живота в другоезична среда: другият език се усвоява чрез подражание, без да се изучава в специализирани институции и без да се ползват учебници.“ (Виденов 2000:211). Тук обаче трябва да се отбележи една особеност на езиковата ситуация по време на робството. Тя се характеризира с естествен билингвизъм по начин на усвояване на втория език, но не в чуждоезична среда. Турският език е задължителен, но не с езикът на мнозинството от населението, нито пък с езикът на местното (коренното) население, каквато е ситуацията в емигрантските общности например.

Присъствието на прагматично натоварени елементи от системата на втория език в изказвания на първия език може да се разглежда като превключване на кодовете на равнището на дискурса, „... на езиковото взаимодействие, където се проявяват емоциите, афектът, различните отношения между говорещите“ (Матрас 1998:286).

### 7. Изводи

Изводите, които можем да направим в такъв начален етап на изследванията, са много общи. Първо, изследването на прагматичните частици в български ще обогати нашите познания за езиковите контакти, процесите около тях и техните резултати. Ползата от такива изследвания може да се търси и в другата посока – изследването на принципите на заемането ще обогати анализите на прагматичните маркери в български. В подкрепа на последната идея искам за завършване с още един цитат от Матрас (1998:282):

Езиковите контакти представяват естествена лаборатория на развитието на езика, в която могат да се проявят свойства, които иначе остават скрити. По такъв начин те ни дават по-задълбочено разбиране на граматически структури и категории.

### Библиография:

- БЕР = Български етимологичен речник 1–5. 1962–96. София: Издателство на БАН/Изд. „Марин Дринов“.
- Бернекер 1913 = Berneker, Erich. 1913. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Боретски 1996 = Boretzky, Norbert. 1996. Zur Entlehnung von Funktionswörtern im Romani. *Balkanische Sprachwissenschaft* 38:2, 111–25.
- Броди 1987 = Brody, Jill. 1987. Particles Borrowed from Spanish as Discourse Markers in Mayan Languages. *Anthropological Linguistics* 29, 507–32.
- БТР = Български тълковен речник. Четвърто издание. 1995. София: Наука и изкуство.
- Вайнрайх 1968 [1953] = Weinreich, Uriel. 1968 [1953]. *Languages in Contact*. The Hague: Mouton.
- Вегенер 1998 = Wegener, Heide. 1998. Zur Grammatikalisierung von Modalpartikeln. In *Zwischen Grammatik und Lexik. Forschungen in einem Grenzbereich*, edited by I. Barz and G. Järschläger, 37–55. Tübingen: Niemeyer (LA).
- Виденов 1998 = Виденов, Михаил. 1998. Социолингвистическият маркер. София: Делфи.
- Виденов 2000 = Виденов, Михаил. 2000. Увод в социолингвистиката. София: Делфи.
- Врина 1999 = Врина, Мари. 1999. Експресивните частици в българския език. Велико Търново: Абагар.
- Грамматика 1998 = Бояджиев, Тодор; Куцаров, Иван; Пенчев, Йордан. 1998. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Издателска къща „Петър Берон“.
- Гранес 1996 = Grannes, Alf. 1996. *Turco-Bulgaria. Articles in English and French Concerning Turkish Influence on Bulgarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ГСБКЕ 1983 = Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. 1983. София: Издателство на БАН.
- Де Рой 1996 = De Rooij, Vincent A. 1996. *Cohesion through Contrast: Discourse Structures in Shaba Swahili-French Conversations*. Amsterdam: IFOIT. [Цитира се тук по Матрас 1998.]
- ДС = *Türkiy'de halk ağzından derleme sözlüğü* 1–12. 1963–82. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Еминов 1997 = Eminov, Ali. 1997. *Turkish and Other Muslim Minorities of Bulgaria (Muslim Communities in Non-Muslim Societies)* (Institute of Muslim Minority Affairs Book Series 6). London: Hurst.
- Иванчев 1976 = Иванчев, Светомир. 1976. Случаи влияния румънското езика на българския. *Лужнословенски филолог* 32, 143–7.
- Кембъл 1993 = Campbell, Lyle. 1993. On Proposed Universals of Grammatical Borrowing. *Historical Linguistics 1989. Papers from the Ninth International Conference on Historical Linguistics*, edited by Henk Aertsen and Robert J. Jeffers. Amsterdam: Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Китипов 1970 = Китипов, П. 1970. Речник на говор на с. Енина, Казанлъжко. *Българска диалектология. Прочувания и материали* 5, 107–51.
- Кювлиева и Димчев 1970 = Кювлиева, В.; Димчев, К. 1970. Речник на хасковския градски говор. *Българска диалектология. Прочувания и материали* 5, 43–105.
- Кючуков 1997 = Кючуков, Христо. 1997. Психолингвистични аспекти на ранния билингвизъм. София.
- Кючуков 1998 = Кючуков, Христо. 1998. Лингводидактични аспекти на ромския език. София.
- Кючуков 1999 = Кючуков, Христо. 1999. Съвременни идеи и подходи за обучение по български език на деца билингви в двуезична среда. Варна.
- Матрас 1998 = Matras, Yaron. 1998. Utterance Modifiers and Universals of Grammatical Borrowing. *Linguistics* 36:2, 281–331.
- Машлер 1994 = Maschler, Yael. 1994. *Metalanguaging and Discourse Markers in Bilingual Conversation*. *Language in Society* 23, 325–66.
- Младенов 1941 = Младенов, Стефан. 1941. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София: Издателство „Христо Г. Данов“.
- Моллова 1988 = Mollova, Mefküre. 1988. Sur quelques turcismes en bulgare. *Лужнословенски филолог* 44, 29–44.
- Моравчик 1978 = Moravcsik, Edith. 1978. *Universals of Language Contact*. In *Universals of Human Language*, edited by Joseph H. Greenberg, 94–122. Stanford: Stanford University Press.
- Морис и др. 1980 = Morris, Desmond; Peter Collett, Peter Marsh, and Marie O'Shaughnessy. 1980. *Gestures: Their Origin and Distribution*. New York: Stein and Day.
- Некула 1996 = Nekula, Marek. 1996. *System der Partikeln im Deutschen und Tschechischen*.
- unter besonderer Berücksichtigung der Abtönungsparikeln. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Немет 1965 = Németh, J. 1965. *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- РБЕ = Речник на българския език 1–9. 1977–99. София: Издателство на БАН/Изд. „Марин Дринов“.
- Самънс 1990 = Salmons, Joe. 1990. *Bilingual Discourse Marking: Code Switching, Borrowing, and Convergence in Some German-American Dialects*. *Linguistics* 28, 453–80.
- Сафад и Валентайн 1990 = Safadi, Michaela and Carol Ann Valentina. 1990. *Contrastive Analyses of American and Arab Nonverbal and Paralinguistic Communication*. *Semiotica* 82:3–4, 269–92.
- СТР = Съвременен тълковен речник на българския език. 1995. Велико Търново: Елпис.
- Тишева 1994 = Тишева, Й. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. *Проблеми на българската разговорна реч* 2. Велико Търново 1994, 108–19.
- Томасон и Кауфман 1988 = Thomason, Sara Grey and Terrence Kaufman. 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- ТС = *Türkçe sözlük* 1–2. Yeni baskı 1988, 9. baskı 1998. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Фишер 1998 = Kerstin Fisher. 1998. *Validating Semantic Analyses of Discourse Particles*. *Journal of Pragmatics* 29, 111–27.
- Харис и Камбъл 1995 = Harris, Alice and Lyle Campbell. 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Хайге 1999. Хетил Ро Хайге. 1999. Обратното обръщение в съвременния български език. *Problems of Sociolinguistics* 6. *Language and Contemporary Reality*, 9–14. София: Международно социолингвистично дружество.
- Шифрин 1987 = Schiffrin, Deborah. 1987. *Discourse Markers (Studies in International Sociolinguistics 5)*. Cambridge: Cambridge University Press.